

в аспекті перекладу // Культура народів Причорномор'я. – №5, том № 3, листопад 2003. – Сімферополь, 2003. – С. 150–155.

9. Юрченко Д. В. Структурно-семантические и номинативно-мотивационные свойства зоонимических фразеологизмов немецкого языка : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Немецкий язык» / Д. В. Юрченко. – Пятигорск, 2001. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2010 р.

УДК 811.161.2'37

І. О. Литовченко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Литовченко І. О. Лексико-семантична група «фортифікаційні споруди» в сучасній українській літературній мові.

У статті аналізуються лексико-семантичні особливості лексики на позначення фортифікаційних споруд. Ідеться про розгалуження семантичних модифікацій військової лексики, що спричиняє розширення сфери її функціонування.

Ключові слова: лексико-семантична група, фортифікаційні споруди, військова лексика, семантика.

Литовченко И. А. Лексико-семантическая группа «фортификационные сооружения» в современном украинском литературном языке.

В статье анализируются лексико-семантические особенности лексики, обозначающей фортификационные сооружения. Рассматривается процесс расширения семантических модификаций военной лексики, который приводит к увеличению области её функционирования.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, фортификационные сооружения, военная лексика, семантика.

Lytovchenko I. O. The lexical and semantic group “fortification defensive works” in modern Ukrainian language.

The lexical and semantic peculiarities of military vocabulary are analyzed. The article deals with the increasing process of semantic modifications of the military vocabulary that expands its functional area.

Key words: lexical and semantic group, fortification defensive work, military vocabulary, semantics.

Лексична система будь-якої мови є найбільш гнучкою й динамічною в порівнянні з іншими мовними підсистемами. Потенційна здатність мови – чутливо реагувати на зміни в довкіллі – виразно проявляється в лексиці як найбільш мобільній і відкритій підсистемі загальномовної системи. З цього погляду історія формування і розвитку української військової лексики є віддзеркаленням історичного поступу українського народу на шляху державотворення. За останні десятиліття в українському мовознавстві з'явилося чимало наукових праць, у яких розглядаються окремі тематичні

групи військової лексики: Л. В. Мурашко (українська військова лексика в її історичному розвитку на матеріалі військових звань та посад), Я. І. Рибалка (структура тематичної групи «військова лексика козацтва» в українській мові XVI–XVII ст.), Н. О. Яценко (назви військового одягу в українській мові), Г. І. Халимоненко (тюркська військова лексика в мовленні українського козацтва). Хоч науковий доробок українських мовознавців щодо дослідження еволюції військової лексики є досить вагомим, але лексико-семантична група “фортифікаційні споруди” не була об’єктом самостійного дослідження, що стало б певною сторінкою в ракурсі системного вивчення військової лексики.

Ми поставили собі за мету з’ясувати лексико-семантичні особливості номенів лексико-семантичної групи “фортифікаційні споруди” і виявити їхні значеннєві модифікації.

У тлумачному словнику зазначається, що фортифікаційні споруди – це оборонні споруди (окопи, траншеї, сховища і т. ін.) для успішного ведення бою і захисту від дій ворога [2, с. 545]. Прикметник *фортифікаційний* походить від французького *fort*, що означає “окреме замкнене укріплення (постійне або тимчасове), одиничне або як складова частина зовнішньої лінії оборонних споруджень фортеці та укріпленого району” [2, с. 545]. Під лексемами на означення фортифікаційних споруд ми розуміємо оборонні споруди, призначені для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення стійкого управління військами, захисту військ і населення від засобів ураження противника.

Лексика на означення “фортифікаційних споруд” досить неоднорідна за своїм походженням. Так, скажімо, з французькою мовою пов’язується походження лексем *потерна*, *ескарп*, *редут*, *куртина*, *кордегардія*, *капонір*, *люнет*, *амбразура*. Крім того, в українській мові посіли належне місце й запозичення з німецької (*цейхгауз*, *фланк*, *тараса*, *мур*, *вал*) та італійської мов (*цитадель*, *арсенал*).

Лінгвістичні дослідження номенів на означення фортифікаційних споруд переконливо свідчать про розширення і поглиблення змістового навантаження значної кількості слів, тобто виникнення в них лексико-семантичних варіантів, завдяки яким відбувається поповнення і вдосконалення виражально-зображальних засобів літературної мови. Адже інтенсивний розвиток суспільства безпосередньо позначається на значеннєвих модифікаціях, на збільшенні загального обсягу семантичної структури мови. В основному процеси такої модифікації у військовій лексиці, як і в мові загалом, відбуваються здебільшого завдяки метафоричним перенесенням назв.

Є підстави виділити дві групи лексем, які репрезентують семантичні особливості лексики на означення фортифікаційних споруд за напрямками: 1) розширення семантичного значення на основі метафоричного

переосмислення; 2) розширення семантичного значення на основі переходу лексеми до іншої галузевої сфери.

Розглянемо найяскравіші приклади лексем першої групи. Наприклад, лексема *арсенал* засвоєна через польську мову з італійської спочатку в значенні “місце, де переховуються кораблі”. Італійське *arsenale* походить від арабського *dar as sind 'a* “воєнна фабрика, судноверф” [3, т. 1, с. 87]. У широкому витлумаченні лексема має кілька значень: “склад зброї та військового спорядження”; “завод, на якому виготовляють зброю і військово спорядження”. На основі метафоричного переосмислення за подібністю виконуваних функцій лексема *арсенал* набуває переносної семантики “великий запас чого-небудь (засобів, можливостей)” [2, с. 40].

Номен *форпост* (гол. *voorpost*) має первинне значення “передня варта, передній пост охоронних частин; укріплений пункт на кордоні”. У переносному значенні номен *форпост* означає “район, підприємство і т. ін., що є найбільш розвиненим, передовим і має провідне значення” [2, с. 1545]. Основою для нового значення слова послужила виділена у процесі абстрагування одна з ознак поняття – “передній, передовий”, за якою встановлюється схожість з новим об’єктом номінації. Таке розгалуження семантичної структури слова спричиняє розширення сфери його функціонування.

Аналогічно звуковий комплекс *цитадель* переосмислюється і набуває переносного значення “головний опорний пункт (центр) будь-якої організації; твердиня”, у той час як первинне значення “споруда фортечного типу всередині давніх міст; найбільш укріплена частина фортеці, пристосована для самостійної оборони” [2, с. 1586] відходить на периферію. *Цитадель* запозичено через польську *cytadela* з італійської *citadella*, що означало “маленьке місто”. Раніше *цитаделлю* називали фортифікаційну споруду, яка використовувалася як в’язниця.

Лексему *вал* запозичено через польську з середньовісньонімецької мови *Wal* “насип”, що походить від латинського слова *vallum* “вал табору” [3, т. 1, с. 323]. У тлумачному словнику фіксуються кілька значень: 1) високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога // Довгий і високий земляний насип для господарських потреб чи захисту від повені і т. ін.; 2) купка сіна, у яку згрібається покіс; 3) висока хвиля [2, с. 109]. Ці значення містять загальну характеристику за довжиною і обсягом, яка лягла в основу переносного значення “суцільна маса чого-небудь, що рухається”.

Лексема *бастіон* (фр. *bastion* – форт, бастіон) у військовій галузі означала “старовинне укріплення, п’ятикутна бойова споруда на розі фортечного муру; невеликий форт” [2, с. 63]. У сучасному витлумаченні ця лексема репрезентується як “узагалі укріплення різного типу”. Зауважимо, що у лексикографічних працях не фіксується переносне значення, проте в розмовному та художньому стилі цей звуковий комплекс набуває значення “міцність і потужність”.

Сьогодні військова лексика, мігруючи в інші царини життя суспільства, стає важливим засобом мовної репрезентації об'єктів, не пов'язаних із військовою справою, де іноді набуває статусу галузевої лексики, про що переконливо свідчать лексеми наступної групи, як-от: *люнет*, *палісад*, *траншея*, *траверс*, *потерна*, *забрало*, *амбразура*, що стали складовою частиною архітектурної, будівельної, сільськогосподарської, машинобудівної лексики. Значна частина лексем на означення фортифікаційних споруд посіла своє місце в архітектурній галузі. Так, *амбразура* [фр. *embrasure* – бійниця < *embraser* – запалювати < *braise* – жар] має значення “отвір у стіні укріплення оборонної споруди, у бронебашті і т. ін., через який стріляють і ведуть спостереження”. На основі зовнішньої подібності виникає нове поняття в архітектурній термінології “отвір у стіні будинку для дверей або вікна, розширений всередину”.

Лексема *потерна* (фр. *poterne* – таємні двері) з часом втратила своє первинне значення “невеликі таємні двері у фортечній стіні, до яких вів таємний хід і які дозволяли потайки вибратися із замку чи міста у випадку облоги”. І в сучасному витлумаченні означає “галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди” [2, с. 1088].

Номен *люнет* (фр. *lunette* – окоп для спостереження) – “польова фортифікаційна споруда, що складається з чотирьох фасів і відкрита з тилу” при переході до архітектурної царини набула значення “арковий проріз у склепінні або стіні над дверима, вікном, горизонтально обмежений знизу” [2, с. 632]. Крім того, цей звуковий комплекс використовується в машинобудуванні на позначення пристрою для додаткового підтримування тонкої довгої заготовки, яку обробляють на металорізному верстаті.

Аналогічно змінивши сферу функціонування, лексема *забороло* втратила своє первинне значення “щити з дерева або каменю, установлені, на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога” і репрезентується в машинобудівній лексиці як “щит, заслон, що покриває який-небудь пристрій” [2, с. 376].

Процес трансформації військової лексики до сільськогосподарської галузі простежуємо на прикладі номенів *палісад* і *траншея*.

Лексема *траншея* (фр. *tranchee* – траншея) у військовій лексиці означає “вузький глибокий рів із бруствером, що з'єднує в одну лінію всі вогневі точки оборонних позицій”. З розвитком інших галузей суспільного життя, зокрема сільськогосподарської та гірничої, лексема *траншея* набуває нових семантичних значень “довгий, вузький рів, виїмка для зберігання, укладання, укриття або вирощування чого-небудь”; “канавоподібне місце відкритого добування корисних копалин” [2, с. 1470]. *Палісад* “старовинна оборонна споруда у вигляді частоколу з товстих, загострених зверху колод” походить з французької *palissade* “палісад” < пров. *palissada* < *palissa* – частокіл < лат. *pālus* – кілок [3, т. 4, с. 267]. У сучасному витлумаченні репрезентує значення “ряд забитих у

землю паль для укріплення укосів і насипів”; “легкий ажурний паркан” [2, с. 878].

Розширення первинного значення лексеми *траверс* “поперечне прикриття (насип) в окопах, траншеях, що захищає від вогню з флангів або з тилу” спричиняє розширення і сфери її функціонування. У будівельній галузі звукова оболонка *траверс* (фр. *travers* – перекладина, поперечний брус) використовується на означення гідротехнічної споруди у вигляді дамби, що тягнеться від берега до середини річки й захищає берег від руйнівної дії течії [2, с. 1466].

Отже, аналіз лексико-семантичної групи “фортифікаційні споруди” дозволяє зробити висновок про багатозначний характер семантичної структури зазначеної вище лексики. Розгалуження значеннєвих модифікацій відбувається на основі метафоризації первинного значення лексем. Розширюючи сферу свого функціонування через реалізацію в інших сферах людської діяльності, військова лексика набуває статусу загальноновживаної і стає невід’ємною частиною мовної картини світу.

Література

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Варта, 1995. – 384 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах / [упорядн. : Болдирєв Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін.] – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 552 с.; 2003. – Т. 4. – 656 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.
4. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. – Х.: Вища школа, 1985. – 152 с.
5. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф.Клименко, Є. А Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
6. Стишов О. А. Українська лексика ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
7. Пірко В. О. Оборонні споруди в міжріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину ХVІІ–ХVІІІ ст.) / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2010 р.